

Szabadka urbanisztikai és építészeti fejlődése a XIX–XX. század fordulóján

Európa nagy építészei közül valaki azt mondta: „Ahol a homlokzatokról hullik a vakolat, az utcák pedig elhanyagoltak, ott kezdődik Ázsia, ott van Kelet kapuja.” Ha Budapest Kelet kapuja lenne, Szabadka legyen annak kiskapuja (Székelykapu).

Szabadka városmagja az ősi, kelet felé vezető Szegedi út, a déli Pétervárad-i út, a nyugati Zombori út, az északi Pesti út, az északnyugati Bajai út, valamint a Halasi út kereszteződésénél jött létre mocsaras, sömlyékes területen, a Duna–Tisza közében, a Tisza vízgyűjtő területén. Az ősi mocsárból immár csak a Palicsi- és a Ludasi-tavak maradtak meg. Mindezek az utak az egykori Déli Kapunál kereszteződtek, a szabadkai vár előtti téren.

Az első fellelt írott emlék a városról 1391-ből származik, amikor Zobotka néven említik egy Augustinus nevű tolvaj perével kapcsolatban.¹ Ebből az időszakból nem sokat tudunk a várról, csak annyit, hogy 1526-tól a Szegedi Szandzsákhöz tartozik, így az első városleírás is a török utazó, Evlija Cselebi tollából származik. Leírása szerint a település a „citadellá”-ból és a külső városból, a „palánk”-ból áll. Ma a citadella maradványa a ferences templom és kolostor. A templom mai, nyugati tornyát az erődítmény egyik, sárga darázs-kőből emelt bástyája köré falazták, maradványai itt láthatóak a lépcsőházban. A ferencesek temploma és az előtte lévő tér köré szerveződött több mint négy évszázadon keresztül a városmag és a tágabb értelemben vett városközpont. A külső város még mindig, periférikus övezeteiben, falusi agglomeráció jellegét hordozza. Az egész városfejlődésre jellemző az időbeni rétegződés az ősi városszerkezet lényegének megtartásával. A központot főleg az utcák mentén zárt sorú beépítéssel

¹ Iványi István: *Szabadka története I.* 29.

emelt egyemeletes épületek uralják, üzlethelyiségekkel a földszinten és lakásokkal az emeleten. Magasföldszintes házak főleg a központ peremére jellemzőek. Magasabb, két-három emeletes házakat középületként vagy bérpalotaként emeltek a századfordulón. Az utcákat fasorok szegélyezik, az egykori piactereket pedig parkokká formálták át.

A török uralom 1542-től 1686-ig tartott. A XVIII. századi viharos történelmi események befolyásolták Szabadka városfejlődését is. 1743-ban a település elnyeri a kamarai mezőváros címet, ekkor nevét Szentmáriára változtatják. 1779-ben Mária Terézia szabad királyi várossá nyilvánította, hálából Maria Theresiopolisra cserélték a nevét. Ekkor indult be az intenzívebb városfejlődés is. Az új státussal járó és a városvezetőség által megadott kedvezmények elősegítették a lakosság gyarapodását, és felgyorsították az általános fejlődést. Egy évszázad alatt a polgárok száma megítészereződött, és 20 000-re, a város területe pedig ötszörösére nőtt.

Az első részletes felmérést és várostérképet Leopold Kovács Károly készítette 1778-ban a szabad királyi várossá való előléptetést megelőzően. Ezen a térképen kijelölte a jövődöbeli városközpontot, ezzel elkezdődött Szabadka tervszerű városiasodásának folyamata.

A XIX. század polgárosodási és ipari forradalma nemcsak a társadalmi-gazdasági viszonyokat befolyásolta, hanem a városképet is. Az első két évtizedben városfejlesztési, tűzvédelmi tervek, építésügyi szabályzatok készültek, és elkezdődött az utcák szabályozása, valamint a vadvizek, erek, nyílt csatornák, „barák”² lecsapolása. Minden épülettervet a mérnöki hivatalhoz kellett beadni engedélyeztetésre, ahol meghatározták az épület megengedett magasságát, építészeti jellegét, beépítési és tetőfedési módját, sőt esztétikai összehatásába is beleszóltak.

A kis, „jelentéktelen” mezőváros valódi, robbanásszerű felvirágzása 1869-cel, a vasút kiépítésével kezdődött.

A Szeged–Pest vasútforgalom valamivel korábban, már 1854-ben beindult. A szegedi vasútállomást 1858-ban fejezték be az Osztrák Államvasút Társaság tőpustervei alapján. 1858. december 2-án forgalomba helyezik a kettős vágányú szegedi vasúti hidat. Végül 1870. november 16-án megindult a forgalom az alföldi vasút Hódmezővásárhely–Szeged–Rókus–Szabadka szakaszán.

Ezáltal Szabadka városa is bekapcsolódhatott a Monarchia, azaz egész Európa vérkeringésébe. Az új vasúttal kereskedők, bankárok érkeztek, akik megtalálták számításukat ezen a gazdag mezőgazdasági tájon, a város pedig esélyt kapott a további gazdasági és kulturális fejlődésre. Egyrészt a földbirtokos közép- és nagyzagdák körében vált

divatossá, hogy lakó- vagy bérházat építtessenek a városban, másrészt a telepedő, immár asszimilálódó, főleg iparral és kereskedelemmel foglalkozó izraelita lakosság épített új épületeket a város központjában. Ily módon beindult a polgárosodás teljes kísérő infrastruktúrájával, intézményrendszerével, melyekhez középületekre volt szükség. Az újdonsült polgári réteg igényt tartott arra, hogy az újonnan emelt épületek kifejezzék gazdasági és politikai erejét és ezt követő szellemi hatalmát. Ezt történelmi stílusok egyvelegéből alkotott eklektikus, díszes homlokzatú emeletes paloták jelképezték, amelyek elsősorban Pest és Bécs korabeli építészeti trendjeit követték.

Az első mérföldkő Szabadka városiasodásában 1854-ben a Városi Színház épületének felépítése volt a főtéren, átellenben a régi városházával. Mindeddig csak Pestnek volt Thaliának szentelt temploma. Szabadka városvezetői még 1849-ben felkérték *Scultéty Jánost*, az egyetlen tanult helybeli építész, hogy tervezze meg a színház épületét, amit ő nagyon lelkiismeretesen végre is hajtott. Az épület 1853-ban már állt, és vendégfogadót is magában foglalt, szállodával (Szálloda Pest Városához). Ez a klasszicista stílusban fogant épület minden porcikájával a „művészet szentélyét” idézi. A hat korinthuszi oszlop, melyet elegáns timpanon koronáz, és amely időközben a város jelképévé vált, kijelölte a város középpontját, a főtéren összefutó utcák vonalát. Irányadó lett a jövő építészei számára, akik majd Szabadka városképét lesznek hivatottak kialakítani. A városkeretet meghatározó hangsúly-pontként a színház felépülése előtt még csak három épület volt jelentős, égbetörő tornyaival: a ferencesek temploma a kolostorral, az Avilai Szent Terézről elnevezett katolikus katedrális, valamint a pravoszláv (ortodox) szerb templom.

A Szent Mihály ferences templomot és szerzeteskolostort már említettük a Castrummal kapcsolatban. A kővárat az eredeti földvár helyén 1470-ben építtette Pongrác János erdélyi vajda. A Castrumot 1504-ben említik az írások. Először csak földszintjét alakították át kápolnává 1720-ban a Dalmáciából betelepült ferences szerzetesek. Az 1730-as bővítés *Kaier Máttyás* budapesti építész felügyelete alatt történt. 1907-ben *Aigner Sándor* (Temesvár, 1854–Budapest, 1912) alakította ki a kolostortemplom mai neoreneszánsz formáját még egy harangtorony hozzáadásával. Az oltárok tervét szintén ő készítette.

A Szent Teréz-katedrális a Castrumtól nyugatra, az akkori régi temető szélén emelték 1779-ben, barokk stílusban, kalocsai (az akkori érseki székhely) típusú alapján.

A szerb görögkeleti templomot 1730-ban emelték a ferences templom tőszomszédságában. Az idők folyamán többször átépítették, de lényegében megtartotta a pravoszláv barokk típusú templomok jellemzőit.

A negyedik, kisebb volumenű, mégis nem kevésbé meghatározó épületként a Szent Rókus fogadalmi kápolnát kell megemlétenünk, amelyet az egykori Deák utcán (ma Matko Vuković utca) emeltek 1738-ban, a nagy pestisjárvány emlékére. Az eredeti négyzet alapú kápolna fából készült, apszissal a keleti oldalon. 1773 és 1797 között templomnak használták. Mai külalakját az 1884-es átalakítás után nyerte el, amely *Macskovits Titusz* szabadkai építész tervei alapján történt.

A város mai képe, kontúrja aránylag rövid idő – harmincöt esztendő – alatt szinte robbanásszerűen alakult ki, az 1880–1914, vagyis az I. világháború kitörése előtti időszakban. Ezt a periódust nevezzük kutatómunkánkban „századfordulónak”, és szinte eufórikus, de tervszerű általános építkezés korszakát jelenti.

A színházépítkezést követően egymás után sorakoztak az új emeletes házak a városközpontban, így az egykori, nyáron poros, télen sáros kis provinciális település városias képet kezdett mutatni. Ebben a városiasodási folyamatban úttörő szerepet játszott a már említett építész, *Scultéty János*. A színházon kívül az első emeletes épületeket is ő tervezte Szabadkára. Számos épület őrzi a mai napig nyugodt, arányos, klasszicista építészeti nyelvezetét, amelyek stílusban kiegyensúlyozottak, megóvásuk külön kihívást jelent a város örökségvédői részére. Az 1840–1860 között létrehívott épületei közül különös figyelmet érdemel a Deák utca (ma Matko Vuković utca) 10. alatti egyemeletes alkotás. Scultéty tervei alapján épültek a Batthyány utca (ma Dimitrije Tucović utca) 2. és 2/a számú, valamint a Szt. István tér (ma Trg Republike) 4. és 6. számú egyemeletes házak. *Scultéty János* tervezte a barokk stílusú püspöki plébánia homlokzatának átalakítását is a Teréz téren (ma a Fasizmus áldozatainak tere). Mindezek az épületek egyemeletesek, klasszicista stílusban épültek.

A következő korszakban számos eklektikus „neo” jelzésű stíluskeverékben fogant emeletes épületet emeltek a városközpontban. Alkotóikat mint „városteremtőket” kell megemlétenünk: Macskovits Tituszt, Wágner Nándort, Milan Zarićot és alkotómunkássága egy részét illetően Raichle J. Ferencet.

Macskovits Titusz volt a legtermékenyebb közülük, számos földszintes és emeletes házat tervezett. A legjelentősebb alkotásai a Sárgaház (Strossmayer utca 11.), az Aranydinnye ház (Strossmayer utca 4.), a Milinović ház (Rudics utca 2.), az egykori Deák (Matko Vuković) utca házsora, néhány emeletes ház a Korzón (a 6-os, a 8-as és a 12-es), valamint a már szecessziós Aranybárány Szálloda épülete. Ő tervezte az akkori polgármester, Mamuzsits Lázár lakóházát az egykori Mária Terézia park mentén (ma Raichle Ferenc park 7.), a Đura Đaković utca 9-es, 10-es és 11-es számú épületeit. A legszűkebb központban a Dimitrije Tucović utca 3-as, 7-es és 9-es szám alatti bérpaloták is az ő alkotásai. A felsorolt épü-

letek a századfordulós korszak pecsétjét hordozzák, tanúbizonyságai Szabadka városiasodásának, valamint olyan jelleget kölcsönöztek a városnak, amely kitűnő táptalajt nyújtott az életörömmel teli szecessziós építészeti kacskaringós formáinak kisarjadásához.

Raichle J. Ferenc építész (Apatin, 1869. 2. 23.–Budapest, 1960. 4. 12.) gazdagon burjánzó alkotótevékenysége által több neobarokkos, eklektikus és egy utánozhatatlan szecessziós épülettel gazdagította Szabadka városképét. Nemcsak magánpalotákat, hanem számos középületet tervezett, így a gimnázium épületét is a Petőfi és a Mihály (ma Fellegi Tivadar) utca sarkán. A gimnáziumot dominánsan lágy, barokk formavilág jellemzi, hangsúlyos kupolával a középső rizalit felett. 1901-ben adták át használatra a város polgárainak. Raichle szintén barokkosra tervezte az egykori Nemzeti Casino (ma a Városi Könyvtár) épületét az Egressy és Wesselényi utca Szent István tér felé eső sarkára (ma Szabadság tér 2.). Raichle eklektikus épülethomlokzat-dekorációjára jellemzők a gazdag füzérdíszek, valamint az emberi fej-, azaz maszkmotívumok. Ilyen és hasonló díszítőelemek ékesítik az egykori banképületet (ma a Fidelinka) a Batthyány (ma Dimitrije Tucović) utca végén, a Korzó 10. alatt álló egykori Zágráb Szálloda homlokzatát, valamint a Megyánszky házat a Đura Đaković u. 1. szám alatt. Romantikus stílusú a Rudics utca 2/a alatti egyemeletes háza. Mégis élete mesterművének a Raichle-palotát tekinthetjük, amely a mai Raichle Ferenc tér 5. szám alatt épült saját házaként, a magyar szecesszió stílusában. Ezt az egyemeletes palotát, amelyben ma a Képzőművészeti Találkozó nevű művészeti galéria található, teljesen felszabadulva minden megkötöttség alól, a saját ízlése szerint alkotta meg szárnyaló ihlete lendületében. A színpompás, Zsolnay-mázás pirogránittal, Róth Miksa-üvegfestményekkel és muranói pasztából összeállított homlokzati mozaikdíszekkel gazdagított Raichle-palota a szecessziós építészeti nemzetközileg is csodált remekműve, állami védeltséget élvez, és a közelmúltban újjátették fel.

Szabadka építészeti fejlődése a századfordulón megjelenő szecesszió korában csúcsonodott ki. Az első, már egyes elemeiben szecessziót idéző szabadkai épületnek az 1892-ben, Leovits Simon részére épült, Lechner Ödön és Pártos Gyula által tervezett egyemeletes magánpalotát számítjuk, a mai Raichle Ferenc park 11. szám alatt. Ez az arányosra tervezett, dominánsan angol hatásokkal dúsított francia reneszánsz stílusban tervezett ház sárga homlokzattégláival, mázas Zsolnay-cseréppel fedett tetejével, szecessziós formájú tornyával és tulipánmotívumos záróköveivel immár előrevetíti a közeljövő szecessziós – a historizáló stílusokat háttérbe szorító – építészeti forradalmat.

A századfordulón egy igen jelentős budapesti építészpáros érkezett Szabadkára. *Komor Marcell* (Pest, 1868. 11. 7.–Sopronkeresztúr, 1944. 11.

29.) és *Jakab Dezső* (Rév, 1864. 11. 4.–Budapest, 1932. 8. 5.) a szegedi zsinagóga pályázatán csak második díjat nyertek Baumhorn Lipót után, de a szabadkai izraelita hitközség megvásárolta terveiket, és meghívta őket Szabadkára zsinagógát építeni 1900–1902-ben. Ez az épület a legértékesebb a városban, hiszen Európa-szerte talán az egyetlen zsinagóga, amelyet a magyar szecesszió szellemében építettek. Építészeti és szerkezeti értékei is hangsúlyozottak.

Következő tervük 1907-ből az egykori Szabadka Vidéki Kereskedelmi Bank Rt. épülete volt a Kossuth (ma Korzó) utca 4. szám alatt. Ez az épület szerkezeti újításokat ugyan nem hoz, de a szecessziós díszítőelemek gazdagsága szinte tökéletes harmóniát alkot az építészeti megfogalmazással. Komor és Jakab a szabadkai banképülettel szinte teljesen megegyező épületet terveztek Temesvár barokkos főterének, a P-ta. Unirii egyik sarkára.

Az építészpáros talán legismertebb műve Szabadka polgárai azonoságtudatának szimbóluma, az új városháza épülete égbetörő tornyával, amelyet 1908 és 1910 között emeltek a magyar szecesszió stílusában a város főterén, a régi barokk városháza helyén. Ez a méreteiben és művészi kifejezésmódjában is monumentális épület uralja a városközpontot. Tömegeinek misztikus gyökerekhez visszavezethető arányai és viszonyai, élénk színvilága, a Zsolnay-díszítmények és épületszobrászati elemek gazdagsága, a kovácsoltvas szimbólumok többrétegű üzenetei tökéletesen harmonizálnak egymással, kivetítve a makrokozmosz és mikrokozmosz örök egységét.

A városházán kívül meg kell említenünk Palics-fürdőt és annak kiépítését, amelyben a Komor–Jakab építészpáros tervezőként döntő szerepet játszott. Az újonnan elkészült palicsi épületeket, a víztornyot, a vigadót, a női strandot, a zenepavilont és az emlékkutat a szabadkai városházával egy időben, 1912-ben adták át használatra. Ezzel Palics népszerűsége néhány éven belül túlszárnyalta a Kamarásét, a szegedi polgárság kedvelt üdülőhelyét.

A felsorolt épületek csak a leglényegesebbek Szabadka városiasodási folyamatában. Természetesen más építészeti, vagy dekoratív szemszögből figyelemre méltó paloták és bérházak is sorakoznak a város központjában, de tény és való, hogy a városépítés kulminációját a XX. század első évtizedében, a magyar szecesszió stílusának (az utolsó stílusirányzatnak) az elfogadásával élte meg. Ez az irányzat egyedi hangulattal áldotta meg Szabadka városközpontját.

A tanulmány a magyarországi OTKA (T/11, F/11) által támogatott TO37745 számú kutatóprogram eredményeként jött létre – Dömötör Gábor okleveles építészmérnök, konzervátor.